

**ORTAÇAĞ TÜRK-İSLAM DÜNYASININ DURGUNLUK ÇAĞINDA
TIP VE TABABET
(Memlükler ve İlhanlılar Dönemi Tababeti)**

Abdulhalik BAKIR*

Özet

XII. ve XIII. Yüzyıllar, İslam ve Türk-İslam dünyasının çok kritik ve sonuçları bakımından çok tehlikeli bir dönemini teşkil etmektedir. Zira bu yüzyıllarda Haçlı Seferleri ve Moğol saldırıları bir kasırga misali bütün acımasızlığıyla harekete geçmiş ve onarımı yüzyıllarca mümkün olmayan ekonomik ve sosyal yaralar açmıştır. İşte bu kritik dönemde Memlüklü ve İlhanlı devletleri siyasi hayatiyetini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde hayatın her alanında olduğu gibi bilim ve kültür alanı da çok zor şartlarda icra edilmiş ve daha önceki olgunluk dönemlerindeki büyük gelişmeleri yakalayamamıştır. Bu durgunluk veya belirsizlikten elbette tıp ve tababet alanı da nasibini almış ve büyük oranda daha önce İslam dünyasında bu alanda kaydedilen gelişmelerle yetinilmiştir. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen bu dönemde Memlükler zamanında faaliyet gösteren ve el-Meliku'l-Mansur Kalavun tarafından tesis edilen el-Mansurî hastanesiyle İlhanlılarda büyük çığır açan ve İlhanlı veziri Reşidüddin tarafından kurulan Rab'î-Reşidî kompleksindeki hastaneyi unutmamak gerekir. Bu araştırmada her iki dönemdeki tıp bilim ve çalışmaları yanında anılan iki hastanenin işlerliği hakkında geniş bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlükler, İlhanlılar, Tıp, Kalavun, Reşidüddin.

**MEDICINE AND MEDICAL SCIENCES IN THE DECLINE OF THE
TURKISH & ISLAMIC WORLD IN MIDDLE AGE
(Medical Sciences in the Mamluks and Ilkhanids Period)**

Abstract

XIIth and XIIIth centuries represent very critical and dangerous period of Islamic and the Turkish-Islamic world. Because, the Crusades and the Mongol attacks had stormed like a hurricane and caused the irreparable economic and social damages. At that time Mamluks and Ilkhanids tried to maintain their political lives. The science and cultural activities performed in very difficult conditions as in every part of life and could not catch up with the great developments in the previous maturity periods. So that the medicine and medical sciences get their shares by this stagnation or uncertainty and also satisfied to a large extent with the previous achievements of Islamic world. In spite of all these negative conditions, it is important to remember that the al-Mansûrî Hospital was established by

al-Malik al-Mansûr Qalawun and a hospital in a complex called Rab'î Rashîdî was founded by Ilkhanid vizier Rashîd al-Dîn. In this study, it is aimed to give extensive information about the functioning of the two hospitals in addition to medical science and studies in both periods.

Key Words: Mamluks, Ilkhanids, Medicine, Qalawun, Rashîd al-Dîn.

Giriş

Büyük Selçuklu devletinin taht mücadeleleri başta olmak üzere birçok sebepten dolayı zayıflaması, zamanı gelince de tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte Anadolu da dâhil İslam dünyası beylikler şeklinde küçük büyük birçok devlet haline gelerek özellikle siyasî ve ekonomik yönden büyük bir durgunluk dönemine girmiştir¹. Bu durgunluk İslam coğrafyasında bir bölünmüşlüğü ve parçalanmayı beraberinde getirdiği gibi, dış devlet ve güçlerin de bu önemli bölge ile yakından ilgilenmelerine sebep olmuştur. Geç Ortaçağ diyebileceğimiz bu zaman diliminde İslam dünyasının doğusunda ve batısında birçok orta ve küçük ölçekli devletler siyasî hayatını sürdürmeye çalışıyordu. Anadolu'da Artuklular, Beylikler (Anadolu Selçukluları, Osmanlı Beyliği ve diğerleri), Anadolu Selçukluları, Irak'ta Atabekler (Musul ve Erbil Atabeylikleri), Mısır ve Suriye'de önce Eyyübîler Sonra da Memlükler bulunuyordu². Muhtemelen bu esnada Orta Doğu'da büyük ve güçlü bir devletin bulunmayışı ve bundan doğan dağınıklık ve bölünmüşlük batıdan ve doğudan bozkır orijinli, kaba davranışlı ve kültürlü kavim ve kitleleri (Haçlılar ve Moğollar) bu coğrafyaya çekmiştir. Zira XI. yüzyılın sonlarından ve XII. yüzyılın başından itibaren İslam dünyası tarihinde hiç rastlamadığı bir büyük istila hareketine maruz kaldı. Bu hareket, Hıristiyanlığın merkezi durumunda olan Papalığın buyruğunu ve maddî ve manevî desteğini arkasına alan donanımlı Haçlı ordularının işgal hareketidir³. Arkasından Harzemşahlara yıkılmasına sebep olan Cengizhan ordularının saldırıları başladı⁴; onu da

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Büyük Selçuklu devletinin düşüşü birçok sebebe dayandırılabilir. Bunlardan en önemlileri şöyle sıralanabilir: 1. Selçuklu hanedanı mensupları arasında meydana gelen siyasî çekişmeler ve taht kavgaları. 2. devletin esas unsurunu teşkil eden, bu siyasî organizasyonun kuruluşu döneminde bütün sorumlulukları yüklenen, yaşaması ve bekası uğruna her türlü sıkıntı ve tehlikelere göğüs geren Oğuz boylarına mensup Türkmenlerin, zamanla hükümdarlar tarafından ihmal edilmesi ve hatta dışlanması. 3. Fatimî-Selçuklu mücadeleleri çerçevesinde Batınî hareketine mensup eğitilmiş katillerin, yetenekli ve dirayetli devlet adamlarını suikastler düzenlemek suretiyle ortadan kaldırmaları. 4. Devlet idaresi açısından yeteneksiz ve zayıf hükümdarların siyasî hatalarıdır. Daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 135-170; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul, 2002, s. 226-232; Salim Koca, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, Aralık, 2017, s. 67-79.

² Bkz. Remzi Ataoğlu, "Artuklular'ın Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-26-27 Ekim 2007 Mardin, (ed. İbrahim Özcoşar), Mardin, 2008, c. I, s. 3-10; Mehmet Azimli, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-26-27 Ekim 2007 Mardin, Mardin, 2008, c. I, s. 13-20; Sâmî b. Hammâs es-Sakkâr, *İmâretü Erbil fi'l-Asri'l-Abhâsî ve Müerrihuhâ İbnu'l-Müstevfi*, er-Riyâz, 1992, s. 27-192.

³ Bkz. Mihail Zabârof, es-Salibiyyûn fi'ş-Şark, (Arp. Çev. İlyas Şâhin), Moskova, 1986, s. 13-327; Yuşa' Braver, *'Âlemü's-Salibiyyîn*, (Arp. Çev. Kâsım Abde Kâsım-Muhammed Halife Hasan), Mısır, 1999, s. 33-47, 49-72; Kâsım Abde Kâsım, *Mâhiyetü'l-Hurûbi's-Salibiyye (el-Eydiolojiyye-ed-Devâfi'-en-Netâ'ic)*, Mısır, 1993, s. 103-170; İsmet Güneym, *el-Hamletü's-Salibiyye er-Râbi'a ve Mes'ûliyyetü İnhirâfihâ Zidde'l-Kustantîniyye*, Kahire, 1982, s. 51-109; Ahmet Refik Altınay, *Haçlılar (1095-1291)*, (Haz. Güray Kırpık), İstanbul, 2007, s. 23-116.

⁴ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1992, c. III, s. 205-213; Hâfız Ahmed Hamdi, *ed-Devletü'l-Havâzemiyye ve'l-Mağol Gazvü Çinkîz Han li'l-'âlemi'l-İslâmî ve Âsârühü's-Siyâsiyye ve'd-Diniyye ve'l-İktisâdiyye ve's-Sekâfiyye*, (Yrz.), (Trz.), s. 23-277; Mahmud Sa'id İmrân, *el-Mağol ve Avruba*, (Yrz.), (Trz.), s. 31-41;

yine İnan üzerinden gelerek Bağdat'ın işgali ve Abbasî devletinin çöküşüne ve birçok bayındır İslam şehrinin harabeye dönüşmesine yol açan Moğol saldırıları takip etti⁵. İslam dünyası, birincisinin 1096 yılında başladığı ve farklı tarihlerde aşağı yukarı dokuz dalga halinde gelen Haçlı saldırılarına mâruz kalmıştır. Bu korkunç saldırılara karşı birinci derecede Anadolu'da Türkiye Selçukluları, Mısır ve Suriye topraklarında hüküm süren Fatimî ve Eyyubî devletleri mücadele etmek zorunda kalmışlardır⁶. Çalışmamızın başlangıcını teşkil eden Moğol saldırıları ise Irak'ta Atabekleri⁷, el-Cezîre bölgesinde Artukluları⁸, iç Anadolu'da Anadolu Selçuklularını⁹ ve Mısır'da Memlükleri¹⁰ uzun süre meşgul etmiş ve zor durumda bırakmıştır¹¹. Anılan saldırılar esnasında İslam dünyası bütün gücünü ve enerjisini savunmaya ve savaş stratejisine harcadığından diğer alanlar ihmale uğramış. Sonucunda da devlet bünyesini teşkil eden kurumlarda yıpranma ve gerileme meydana gelmiştir. Bu durum ise anılan devletlerin halkları üzerinde çağlar boyu silinemeyecek olumsuz etkiler bırakmıştır¹². Ancak sağlık

Abdusselâm Abdulaziz Fehmi, *Tarihu'd-Devleti'l-Mağoliyye fi İrân*, İskenderiye, 1981, s. 57-80. Cengizhan'ın hayatı, siyâsî faaliyetleri ve soyundan gelen Altın Ordu hükümdarları hakkında bilgi için bkz. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Engin Ayan), İstanbul, 2001, s. 59-60; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2003, s. 23-88.

⁵ Bkz. Ahmed Abdulkerîm Süleymân, s. 30-49, 53-56; Jean De Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Ankara, 2002, s. 210-211. Moğolların İslam dünyasında yaptıkları tahribatı sadece Müslüman tarihçiler tarafından yazılan eserler dile getirmemektedir. Ermeni belgelerinde de benzeri kayıtlara rastlamak mümkündür. A. G. Galstyan, David Bağışetsi'nin Tarihi'nden şu bilgileri nakletmektedir: "İstîlâ bir yıl, on yıl, otuz yıl değil, uzun süre devam etti. Sanki ormanı kuşatan bir yangın gibi geldiler ve bütün ülkeleri ele geçirdiler. Hiç ayırt etmeksizin at, sığan ve fare eti yiyorlardı. Hanlarıyla gurur duyuyorlardı. Curmağun, başarılar elde ettikten sonra İskrar Noyan'ı yardımcılığına getirdi. İskar Noyan bütün Tatar birliklerinin başkumandanı idi. Daha sonra birçok komutanla birlikte Batıniler tarafından öldürüldü." Bkz. A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, s. 182.

⁶ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Tarihi Başlangıcından Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, (Haz. Güray Kırpık), (Yrz.), (Trz.), s. 194-221; Jonathan Riley Smith, *el-Hamletü's-Salibiyye el-Ülâ ve Fikreti'l-Hurûbi's-Salibiyye*, (Arp. Çev. Muhammed Fethi eş-Şâ'ir), Mısır, 1999, s. 217-244; Kâsım Abde Kâsım, *el-Hamletü's-Salibiyyeti'l-Ülâ Nusûs ve Vesâik Târihiyye*, Mısır, 2001, s. 136-279; R. C. Smail, *Fenü'l-Harb 'İnde's-Salibiyyin fi'l-Karni's-Sâni Aşer (1097-1193)*, (Arp. Çev. Muhammed Velid el-Cellâd), Dimaşk, 1982, s. 113-365; Mahmud Yâsîn Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyübîyyün fi Şimali's-Şâm ve'l-Cezîre*, Bağdad, 1981, s. 231-284; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul, 2001, s. 92-111; Güray Kırpık, *Doğumun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul, 2009, s. 82-94; Güray Kırpık, *Haçlılar (1095-1120)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 65-168.

⁷ Bkz. Muhammed Said Rıda, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ'ü's-Şâm ve'l-Cezîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd*, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 405-406.

⁸ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 104-105; Gürhan Bahadır, *Antakya Haçlı Prensiği (1098-1112)*, Ankara, 2011, s. 35-38; İbrahim Ethem Polat, "Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi", *Artuklular*, (Editör: İbrahim Özcoşar), c. I, Mardin, 2008, s. 43-55.

⁹ Bkz. Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara, 2010, s. 40-41, 65-70; Sait Kofçoğlu, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara, 2006, s. 34-75; Cüneyt Kanat-Devrim Burçak, *Sorularla Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2013, s. 248-250; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, İstanbul, 2001, s. 25-35.

¹⁰ Ahmed Abdulkerîm Süleymân, *el-Mağol ve'l-Memâlik Hatta Nihâyeti Asri'z-Zâhir Beybers (H. 648-676/M. 1250-1277)*, Kahire, 1984, s. 15-30; Sait Kofçoğlu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 49.

¹¹ İslam dünyası hükümdarlarının bu müşkül durumunu, el-Meliku'l-Kâmil'in şu sözlerinden anlamak mümkündür: "Bu Tatarlar, onlara karşı ne bir siyaset fayda verir ne de onlara gösterilen herhangi bir hizmet işe yarar, onların insanları öldürmek ve memleketleri istila etmekten başka bir amaçları yoktur. Efendimiz Sultan (altı yüz) kırk iki yıldan bu güne kadar onlara mallar harcıyor, dostluk ihlası namına onlara bir etki yapmadı, efendimiz, ne Bedreddin'in (Musul Atabeği) ne de elçinin sözüne kanmam, zira o ne sana öğüt veriyor ne de onlara karşı seni tercih ediyor, amacı mülkünü elinden çıkarmaktır. Bana gelince, şunu iyice öğrendim ki, onlarla olsam da olmasam da öldürüleceğim, fakat ben bütün gücümü Allah yolunda harcamayı ve beklemeyi seçtim. Onlar, Bağdat'a ulaştılar, en doğrusu Sultan'ın, ordularıyla birlikte Müslümanları kurtarmak için çıkmasıdır. Eğer oraya ulaştığımızda, onu iyi bir durumda görürsek, halife yanında büyük değerimiz olur, aksi meydana gelirse, onun intikamını alırız." Bkz. Muhammed Said Rıda, "el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ'ü's-Şâm ve'l-Cezîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 408.

¹² John Andrew, "Son Barabar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 761-774.

alanında diğer alanlara oranla daha az yıpranma görülmüştür. Bilindiği gibi, bir ülkedeki savaş hali toplum hayatının birçok alanını etkilediği gibi, teorik ve pratik tıp bilimi ve çalışmalarını da derinden etkilemektedir. Zira savaşlar ve olağanüstü durumlar bir yandan sivil halkın sağlığını olumsuz yönde etkilerken, diğer yandan birçok ordu mensubunun da ölümüne, yaralanmasına veya hayat boyu sakat kalmasına sebep olmaktadır. Bu enormal durum ise ihtiyaç gereği sağlık sektöründe bir hareketlenmeye de yol açmaktadır. Türk-İslam dünyasının dinî, siyasî, ekonomik ve sosyal açıdan durgunluk çağı olarak tanımlayabileceğimiz bu evreyi, bilim ve teknoloji, özellikle de askeri teknoloji açısından aynı şekilde yorumlamamak gerekir. Zira Hadar ateşi veya diğer adıyla Rum ateşinin gelişimi ve geniş çapta savaşlarda kullanımı, barutun icadı ve topun imali ve savaşlarda yaygın bir şekilde kullanımı, havan topunun ortaya çıkması bu dönemde gerçekleşmiştir¹³.

I. Memlûkler Döneminde Mısır ve Bilâdü’ş-Şâm’da Tıp ve Tababet

Memlûkler dönemine gelmeden önce Mısır ve Suriye’de kurulan Türk devletlerinde (Tolunoğulları, İhşidîler, Eyyübîler) tıp bilimi ve çalışmaları önemli gelişmeler kaydetmişti. Memlûklü sultanların kurduğu çok sayıdaki okullardan iki tanesini, İbn İyâs’ın da “âlimlerin kalesi” olarak tanıttığı, el-Meliku’s-Sâlih Necmeddin 644/1244 yılında es-Sâlihiyye şehrinde kurdu. Diğeri ise, H. 658/M. 1259-1260 yılında Sultan ez-Zâhir Baybars tarafından, ona nispet edilerek kurulan ez-Zâhiriyye Okuludur. İbn Şeddâd burayı, onun (Baybars) oğlu el-Meliku’s-Sa’id zamanında vekâleten idare ediyordu. el-Meliku’l-Mansûr Kalavun, H. 682/M. 1283 yılında Beyne’l-Kasreyn semtindeki okulu yaptı, bir de ona tıp ilimleri salonunu ekledi ve burayı “el-Bimaristanu’l-Mansurî (el-Mansurî hastanesi) olarak adlandırdı. Ayrıca buraya her gün 1000 dinarlık maaş bağladı ve ona arsa, mülk ve bostanlar türünden birçok vakıf tahsis etti¹⁴.

Memlûklü dönemi tıbbının gelişimi hakkında İsmail Yiğit’in şu satırlarına kulak verelim;

“Memlûkler döneminde felsefe, riyâzî ve tabii ilimler alanında da değerli âlimler yetişmiştir. Tıp öğrenimi büyük ölçüde hastahanelerde yapılyordu. Hastahanelerin bünyesinde tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmiş özel bölümlerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Dinî medreselerin bazılarında tıp dersi verilirken üçü Dimaşk’ta olmak üzere tıp öğreniminin verildiği özel medreseler mevcuttu. Kahire, Dimaşk ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda hastane bulunuyordu. Bu hastahanelerin en meşhuru olan Kalavun Hastahanesi dâhiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı.”¹⁵.

¹³ Bkz. Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere’in Denizaşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), İstanbul, 2000, s. 262, 264-268; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 420-433.

¹⁴ Beybers el-Mansûrî, Muhtârü’l-Ahbâr Târihü’d-Devleti’l-Eyyübîyye ve Devletü’l-Memâlik el-Bahriyye Hatta Senete 702 Hicriyye, (Thk. Abdulhamid Salih Hamdan), Kahire, 1993, s. 85; Muhammed Said Rıda, el-A’lâku’l-Hatîre (Kısmu’l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, s. 361.

¹⁵ İsmail Yiğit, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Memlûkler Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 96.

Gerçekten de Memlûklü Sultanı Kalavun'un Kahire'de yaptırmış olduğu hastane o çağın bilim düzeyinin üzerinde bir konuma sahip bulunuyordu. Hastane tamamlandıktan sonra bizzat anılan hükümdar tarafından büyük bir törenle hizmete açılmış ve bu esnada devletin yüksek rütbeli memurlarından oluşan kumandanlar, kadılar, âlimler ve hekimler de bu törene katılmışlardır. Açılış töreninde Sultan bir konuşma yaparak bu bimâristanın havas ve avam sınıfı da dâhil hiç ayırım yapmadan bütün Müslümanlara hizmet vereceğini ve bu kurumdan kralın ve memlûk'un, büyüğün ve küçüğün, hür ve kölenin, erkeğin ve kadının eşit bir şekilde yararlanacağını söyledi. Ayrıca bu hastanede çeşitli tedavi yöntemleri kullanılarak bütün ruhsal, sinirsel ve zihinsel hastalıkları tedavi edecek tabiplerin, yardımcılarının, eczacıların, araç-gereçlerin ve ilaçların bulunacağını bildirmiştir. Sultan bu sözlerine, bütün bunların dışında burada iyileşerek ayrılan her hastaya bir takım elbise verileceğini ve ölen olursa da hastane sorumluları tarafından kefenlenip defnedileceğini de eklemiştir¹⁶.

Muhammed Hazma İsmail el-Haddâd'ın, anılan Bimâristanın vakfiyesine dayanarak verdiği bilgilere göre, bu sağlık kurumu, hiçbir sosyal statü gözetmeksizin yirmi dört saat insanlara hizmet sunuyordu ve bütün hastalara, yatak, çarşaf, onların sağlık durumlarına göre yiyecek, tatlı su temin ediyordu ve aydınlatma masraflarını karşılıyordu. Anılan hizmetlerin dışında bütün hastalara hastabakıcı ve temizlikçi işçiler tahsis edilmişti¹⁷. Mısır-Memlûk hükümdarı Mansur Kalavun'un hastanesi, hastaları kabulünde daha şümüllü bir yapıya sahip olduğu görünmektedir. Bu hastaneye ait vakfiyename de bunu tasrih etmektedir:

*“Hem bölgenin sakinleri hem de başka memleketlerden gelenler, ırkı, dini vs. ne olursa olsun, büyük ya da küçük rahatsızlıkları için (burada tedavi edilmelerine gayret edile)... Bu darü'l-şifa, kadın ya da erkek, bütün hastalarının, ta ki tamamen iyileşinceye kadar, tedavilerinin devamında gerekli özeni göstermelidir”*¹⁸.

Hemen hemen bütün hastalıkları tedavi etmeye çalışan bu umumi hastane biri kadınlara diğeri ise erkeklere ayrılmış iki kısımdan meydana geliyordu. Bu kısımlardan her birinde de iç hastalıklarına, cerrahi müdahalelere, göz hastalıklarına ve dış hastalıklara tahsis edilen çeşitli salonları vardı. Bunun dışında iç hastalıklara tahsis edilen kısım da hastalıkların çeşidine göre kendi içinde daha küçük birimlere ayrılıyordu. Örneğin burada sıtma hastalığına yakalananların, cinnet geçirenlerin, kabızlık çekenlerin ve ishali olanların ayrı ayrı birimleri bulunmaktaydı. Ayrıca hastanenin her biriminde, o birimin büyüklüğüne ve yatan hastaların sayısına göre bir ile üç doktor görev yapıyordu. Her birimin de bir başkanı vardı; örneğin iç hastalıkları, göz hastalıkları ve cerrahların birer başkanı bulunmaktaydı.

¹⁶ Muhammed Hazma İsmail el-Haddâd, *es-Sultânu'l-Mansûr Kalavun*, Kahire, 1998, s. 128; Üsame Hasen, *en-Nâsir Muhammed b. Kalavun*, Kahire, 1997, s. 13.

¹⁷ Aynı eser, s. 129.

¹⁸ Hani Khafipour, A Hospital in İlkhânid Iran: Toward a Socio-economic Reconstruction of the Rab'-i Rashidi, *Iranian Studies*, 45, 22 Dec. 2011, s. 107.

Bu hastanede bir de biri erkeklere diğeri de kadınlara tahsis edilmiş iki ayrı bölümden oluşan akıl hastanesi bulunuyordu¹⁹.

Kalavun hastanesi, muhtemelen, döneminin en ileri ve en iyi şekilde vakfedilmiş tıp müessesesi idi. Burada ders odaları, büyük bir kütüphanenin olmasının yanı sıra, dâhiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ile zihnî rahatsızlıkların giderilmesine yönelik hükümler de kayıtlı idi²⁰.

Sultan Kalavun hastanesinde insanlara sunulan sağlık hizmetleri sadece mevcut sağlık kurumu içindekilerle kalmıyor; bunun daha da ötesine giderek birçok yoksul, kimsesiz ve yatalak insanlarda evlerinde tedavi ediliyordu. Anılan hastanede tedavi gören hastaları etkilememek kaydıyla evinde tedavi edilen hastalara ilaç, şurup ve yiyecek maddeleri dağıtılıyordu. Bazı zamanlarda bu ikinci sınıfta yer alan yani evlerde tedavi edilen hastaların sayısı iki yüzü aşmaktaydı. el-Mansurî hastanesi olarak da adlandırılan Sultan Kalavun hastanesinin ek gelirleri de bulunmaktaydı. Örneğin, Abdurrahman b. Kethuza adında bir emir, vakfiyesinde anılan hastanede tedavi gören, yoksul, hasta ve zihinsel özürli hastalara dağıtmak üzere her gün 100 ekmek dağıtılmasını şart koşmuştur²¹.

M. M. Şerif, el-Mansurî hastanesi hakkında şu satırlara yer verir:

“Mısır sultanı el-Mansûr Kalavun yaptırdığı hastaneyi sultan ve tebe'a, emîr ve asker, büyük ve küçük, efendi ve köle, erkek ve kadın'ın hizmetine adadı. Kahire'deki Mansûrî hastanesinin mobilyaları, yatakları ve elbiseleri lüks ve mükemmellik açısından halife ve emîrlerin sarayları ile rekabet edecek düzeydeydi. Yemeklerde tavuk ve koyun eti vardı ve her hastaya sağlık durumunun izin verdiği kadar yemek veriliyordu. Bazen müzisyenler ve şarkıcılar da hastaneye çağrılarak hastaların ve nekahette olanların eğlenmeleri sağlanırdı.”²².

el-Mansurî hastanesinde uzun tarihi boyunca birçok tabip görev yapmıştır. Onlardan çalışma alanımızın sınırı olan Ortaçağların sonuna kadar şu tabipler hastaları tedavi etmeye çalışmışlardır:

1. Ahmed b. Yusuf b. Hilâl b. Ebi'l-Berekât Şihabuddin es-Safedî: H. 661 yılında doğan ve 737 yılında vefat eden bu tabip, Safed şehrinde yetişti; sonra da Kahire'ye giderek el-Mansurî hastanesinde göreve başladı. Tıp mesleğinde çok başarılı bir tabip olduğu söylenmektedir.

2. eş-Şeyh Rüknuddîn b. el-Kavba': Tam adı Rüknuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Yusuf b. Abdurrahman b. Abdulcelîl el-Ca'ferî et-Tunisî'dir. H. 664 yılının Ramazan ayında Tunus'ta doğdu ve burada tıp, hadis, fıkıh, dil, nahiv ve edebiyat okudu. 690 yılında Mısır'a gelerek Kahire'de bir müddet Mâlikî mezebi kadısı nâibi olarak görev yaptı; sonra dindarlığından dolayı bu görevini bırakarak el-Mansurî bimaristanında tıp hocalığı yapmaya başladı.

¹⁹ Muhammed Hazma İsmail el-Haddâd, s. 131. Ayrıca bkz. A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababaeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara, 1940, s. 37.

²⁰ Hani Khafipour, s. 107.

²¹ Aynı eser, s. 133.

²² M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 130. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 276.

İbn Sina'nın *eş-Şifâ* adlı eserine aşırı tutkunluğu ve insanlara gizlice tasaddukta bulunması ile tanınmaktadır. H. 738 yılının Zilhicce ayında Kahire'de vefat etmiştir.

3. Muhammed b. İbrahim b. Sâ'id Şemsüddin Ebu Abdullah es-Sincârî el-Ma'arrî: el-Ekfânî olarak da tanınan ve Sincâr'da doğduğu anlaşılan bu tabibin değerli taşlar ve droglar konusunda gayet bilgili olduğu bildirilmektedir. el-Mansurî bimaristanında çalıştı ve burayı düzene soktu; öyle ki, anılan hastane yöneticisinin kendisinden izin almadan hiçbir şey satın almamasını şart koşmuştu. H. 749 yılında vefat eden bu tabibin şu eserleri bulunmaktadır:

1. İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esnâ'l-Mekâsîd.
2. Nuhabü'z-Zehâir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir.
3. el-Lübâb fi'l-Hisâb.
4. Gunyetü'l-Lebîb fi Gaybeti't-Tabîb.
5. Nihâyetü'l-Kasd fi Sinâ'ati'l-Fasd.

4. Ömer b. Mansûr b. Abdullah Sirâcüddin el-Behâdirî el-Kâhirî el-Hanefî: H. 762 yılında doğdu ve fıkıh, Arap dili ve tıp bilimiyle uğraştı. Sonra el-Mansurî bimaristanında ve Tolun oğlu camiinde tıp dersleri vermeye başladı. H. 824 yılının Şevval ayının başlarında Cumartesi günü vefat etti.

5. Muhammed b. İsmail b. İbrahim Ebu'l-Vefâ' el-Kâhirî et-Tabîb: Vefâ' adıyla tanınan bu zat, H. 830 yılından sonra Kahire'de doğdu ve burada yetişerek tıp mesleğinde şöhret kazandı. el-Bimaristan el-Mansurî de becerikliliği ile tanınan bir tabipti.

6. Takiyüddin el-Keremânî Yahya b. Mahmud b. Yusuf b. el-Allâme Şemsüddin el-Keremânî el-Bağdadî: H. 762 yılının Receb ayında doğdu ve babasından ilim tahsil etti. Bağdat'ta yetişen ve birçok bilim dalında yıldızı parlayan bu zat, emîr Şeyhu'l-Mahmudî'nin himayesine sığındı. H. 815 yılında anılan emîr, hükümdar olunca, onu yakınına aldı ve Kahire'deki el-Mansurî hastanesine yönetici olarak tayin etti. Bu tabip, H. 833 yılının Cümâda'l-Âhire ayının sekizi olan Perşembe günü veba salgını esnasında vefat etti. Şu eserleri kaleme almıştır:

1. Musannaf fi't-Tıbb,
2. Şerhu Müslim.
3. Şerhu'l-Buhârî,
4. Muhtasar er-Ravzu'l-Ünüf.

7. Muhammed b. Ali b. Abdulkâfi b. Ali b. Abdulvâhid b. Sağîru's-Şems Ebu Abdullah el-Kâhirî el-Hanbelî et-Tabîb: Bu zat, göz tabibi Muhammed'in babası olup İbnu's-Sağîr olarak tanınmaktadır. Tıp mesleğinde yıldızı parladı ve bu alanda şöhret kazanarak birçok tabip yetiştirdi. Tıp alanında *ez-Zebed* adında bir eseri bulunmaktadır. Hem el-Bimaristan el-Mansurî'nin hem de hükümdarın tabipliğini yapmıştır. H. 839 yılında 84 yaşında vefat etti.

8. Abdulvehhab b. Muhammed b. Tarîf eş-Şeyh Tâcüddin İbnu's-Şeyh Şemsüddin eş-Şâvî el-Kâhirî: H. 766 yılında Kahire'de doğdu ve burada bir grup hocadan fıkıh, es-Sirâcü'l-Belâzürî'den ise kuhl (göz tıbbi) dersleri aldı. el-Mansuriyye ve el-Hâkim camiinde bir müddet muvakkit görevini ifa

ettikten sonra el-Bimaristan el-Mansurî'de göz tabibi olarak çalıştı. Çok iyiliksever olan ve öğrencilerine şefkat ve sevgiyle yaklaşan bu tabip, görevleri esnasında oldukça büyük servet biriktirdi; ancak kazanmış olduğu paraları kendinden çok insanlara harcamaktaydı. H. 851 yılının Şevval ayının on üçü olan Cuma günü vefat etti.

9. Muhammed b. Abdulvehhab b. Muhammed es-Sadr el-Behâ' es-Sübki el-Kâhîrî el-Mütatabbib: Yaklaşık olarak 773 yılında doğdu ve Kur'an-ı Kerîm hafızlığı ile nahiv okudu. Sonra tıp tahsil etti ve göz doktoru olarak el-Mansurî hastanesinde görev yaptı. Yaşlanmış ve gözleri zayıflamış bir durumda H. 866 yılında vefat etti.

10. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Ahmed b. İsa b. Ömer b. Halid b. Abdulmuhsin b. Neşvân eş-Şerefi el-'Âli b. es-Sadr Ebî'l-Berekât b. Kazin Taybetü'l-Bedr Ebî'l-İshâh el-Mahzumî: H. 793 yılında Kahire'de doğdu ve burada yetişti. H. 873 yılında vefat eden bu zat, el-Bimaristan el-Mansurî'de ve İbn Tolun Camiinde hocalık yapmıştır²³.

Memlükler zamanında Mısır ve Biladü's-Şâm'da tıp alanında meydana gelen diğer gelişmeler için de İsmail Yiğit'i dinleyelim;

“XII. ve XIII. yüzyıllarda göz hastalıklarının tedavisinde en önemli gelişme Mısır ve Suriye'de olmuştur. Halife b. Ali el-Mehâsin katarakt ameliyatını başarırken, Suriye-Mısır tıp akımının önemli temsilcisi İbnu'n-Nefis küçük kan dolaşımını keşfetmiştir. Tabiplerin biyografisine dair eserleriyle ün kazanan İbn Ebî Usaybia da zamanın meşhur göz doktorlarından...”²⁴.

Yukarıda da adı geçen meşhur tabiplerden İbnu'n-Nefis olarak şöhret kazanan Alâüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Hazm el-Kureşî, H. 607/M. 1210 yılında Dımaşk'ın yakınında yer alan bir kasabada doğdu ve anılan şehirde Radiyyuddin Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Haydere er-Rahabî, Mühezzebüddin Ebu Muhammed Abdurrahim İbn Ali ed-Dahvâr (öl. H. 628/M. 1231) ve İmrân el-İsrâîlî (öl. H. 637/M. 1239) adındaki tabiplerden tıp tahsili gördü. İbnu'n-Nefis aynı zamanda *Uyunû'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Atibbâ'* adlı eserin yazarı İbn Ebî Usaybi'a'nın okul arkadaşıydı ve her ikisi de Dımaşk'ta ve muhtemelen de Kahire'de beraber tahsil gördüler. Bu iki tabibin, Dımaşk'tan Kahire'ye göç ederek en-Nâsirî hastanesinde çalıştıkları sanılmaktadır. Ancak İbnu'n-Nefis üstün bir liyakat göstererek anılan hastanenin başhekimi oldu. Bu arada İbn Ebî Usaybi'a de göz doktorluğunu meslek edindi. Bir süre sonra İbn Ebî Usaybi'a Dımaşk'a döndü, ancak İbnu'n-Nefis Kahire'de kaldı ve H. 686/M. 1288 yılında orada vefat etti²⁵. *el-Mu'ciz ve Şerh Tasrih el-Kânûn* adında bir eser kaleme alan İbnu'n-Nefis, akciğer damarlarının anatomisinden bahsederek ilk defa akciğer dolaşımından da söz etmiş ve Servetus'tan 300 yıl önce kanın akciğerlerde temizlendiğini söylemiştir. Kalp anatomisinden

²³ Bkz. Ahmed İsa, *Tarihu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Kahire, 2011, s. 107-110.

²⁴ İsmail Yiğit, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Memlükler Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 96.

²⁵ Ömer Ferruh, s. 554.

bahsederken, o zamanlar için koroner dolaşımı gerçeğe en yakın şekilde açıklamıştır. Ayrıca bu hekim kalbin sağ yanındaki kanın kalbi beslediği şeklindeki İbn Sina'nın tezinin doğru olmadığını, çünkü kalbi besleyen kanın, kalbin dokusu arasına giren damarlarca taşındığını söylemiştir²⁶.

II. Moğollar, Uygurlar ve Çinlilerde Tıp ve Tababet

Kubilay Han zamanında Çin'de, Türkistan ve İran'daki Selçuklu hastaneleri tarzında üç hastanenin tesis edildiği bilinmektedir. Bu hastanelerden biri Kubilay'ın Ciandu (Shank-tu) daki yazlık sarayında, diğeri de Ta-tu (-Hanbaluk-Pekin)'de idi. Bu hastaneler 1292 senesinden beri İslam hekimlerinin idaresinde işletmeye açılmış durumdaydılar. Bu iki hastaneden daha büyük olan üçüncü hastane ise, Kuang-hui-sze adı ile Selçuklu hastaneleri tarzında Pekin'deki sarayda tesis edilen saray hastanesi idi. Sadece bu hastanelerde değil, Çin'deki saray eczanelerinde bile İslam hekimleri çalışmakta idiler. Cengiz Han'ın gözlerini Semerkant'taki İslam hekimlerine tedavi ettirdiği bilindiğine göre, Türkistan'dan Selçuklu devri Türk-İslam tababetinin ve hastanelerinin Moğollar vasıtası ile Çin tababetini ve hastanelerini etkilediği aşikârdır. Hastalara verilen sıvı ilaç manasındaki şerbet deyimini 1268'de Semerkant'tan Çin'e geçerek "she-li-pieh" şeklinde tıbbî tabir olarak kullanılmaya başlanılmıştı²⁷.

1281-1358 yılları arasında yaşamış o zamanın tanınmış Çin hekimisi Chen-heng'in İslam eserlerine dayanarak yazdığı tıbbî reçete kitabı Chü-fang fa-hui ve bu sıralarda yazılan diğeri bir tıbbî eser chü-chia pi-yung shih-lei ch'üan-chi, şerbet deyimini "she-li-pieh" olarak kullanmışlardır. Moğollar devrinde Çin'de, Budist Uygur Türklerinin tesiri de büyüktü. Yang-yü isimli Çin tarihçisine göre, o zaman Çin'deki Han-lin İlimleri Akademisinin başkanı Alin Temür bir Uygur Türk'ü idi. Böylece Orta Asya'daki Budist ve Müslüman Türklerin Hastane tesislerinin Selçuklular ve Gazneliler vasıtasıyla yalnız Batı'ya değil, Hindistan ve Çin'deki hastaneleri ve tababeti de etkiledikleri görülmektedir²⁸.

Orta Asya'da İslam öncesi dönem Türk kavimlerinde yaygın bir biçimde görülen şaman-tabib ilişkisi geç ortaçağlarda da devam etmiştir. John Andrew bu konuda şunları yazmaktadır:

"XII. yüzyılın ikinci yarısında Türkçe-Arapça bir sözlük derlemiş olan Kaşkarlı Mahmut, ... 'kâhin' kelimesini 'kam'ın Arapça eşdeğeri olarak vermektedir. 'Kam' kelimesini 'kan' (hükümdar) kelimesiyle karıştıran William Rubruck, şuna dikkat çekmektedir: Bütün falcılara (ilahi güce sahip olanlar) 'Kan' denilmektedir. Bu nedenle, onların bütün prenslerine de 'çam' denilmektedir. Çünkü halkın hükümeti ilâhiliğe dayanmaktadır. Özellikle Moğol şamanlarına ayrılmış bölümde Rubruck, onlara 'ilâhî' demektedir. O, burada onların tıbbî görevleriyle ilgilenmektedir: 'Herhangi biri hastalanırsa, onlar çağırılırlar, sihirlerini tekrar

²⁶ M. M. Şerif, c. IV, s. 137.

²⁷ Arslan Terzioğlu, *Türklerin Orta Asya ve Hindistan'da Tesis Ettikleri Hastaneler*, c. II, s. 811-812.

²⁸ Aynı eser, c. II, s. 812.

ederler ve onun doğal ya da büyücülükten kaynaklanan bir hastalık olup olmadığını anlatırlar'. Rubruck gibi Kara-Kurum'da biraz zaman geçirmiş ve Moğolistan'ı ziyaret etmiş olan Moğol fetih tarihçisi olan Cüveynî'ye (1226-1283) göre, 'kam'lar büyü bilimindeki uzmanlardı; O da onların hastalığı tedavi etmelerinden bahsetmektedir. 'Regions of the World (Dünyanın Bölgeleri)' ya da 'Hudûdu'l-Âlem' olarak bilinen X. yüzyıl İran coğrafyasının isimsiz yazarı, tabipler için Farsça 'pijisk' ve Arapça 'tabip' kelimesini kullanan Oğuz Türklerinin, sonraları da Türkmen ya da Turkomonların şamanları hakkında şöyle bahseder: 'Oğuzlar büyük oranda tabiplere hürmet ederler ve onları gördükleri zaman saygı gösterirler... Ve bu tabipler onların yaşamlarına ve mallarına hükmederlerdi.'. Sonuçta, XIV. yüzyılın başlangıcında Kırım'da derlenmiş, Kıpçak Türk ya da Kumanlarla ilgili bir el kitabı olan 'Codex Cumanicus'da kam katun (hatun) 'Leydi kam', Latince'de 'incantatrix' büyücülerini anlatmaktadır. Fakat benzer soyut bir kelime olan 'kamlik' (önceden tahmin etmek), addivinare çevirisinde kavramdan türemiş deyim 'Kamlik'te bulunmaktadır. Çünkü burada da kehânet, kam'ın temel görevi gibi görünecekti."²⁹.

Burada Hindistan'da Türkler tarafından kurulan devletlerdeki sağlık kurumlarını da unutmamak gerekir. Örneğin, Hindistan'da büyük bir devlet kuran Türk asıllı Muhammed b. Tuğluk (1325-1351) zamanında Delhi'de 70 hastane bulunmaktaydı. Kendi kendine tababet tahsil etmiş olan bu hükümdar, hastalandığında, kendisinin uygun gördüğü ilaçları kullanıyordu. Kendisinden sonra tahta çıkan kuzeni Firuzşah (1351-1388), Delhi şehrinde beş hastane daha yaptırdı. Bu hükümdar "Kuhâl-i Firuzşahî" denilen ilacı keşfetmiş çok bilgili bir hekimdi. O, kendi tarafından icat edilen bu ilacı, yine kendi tesis ettiği hastanelerdeki hastalar üzerinde uygulayarak deniyordu. Aynı zamanda o, insan iskeletleri ve kadavraları üzerine anatomik çalışmalar da yapıyordu³⁰. Akıl hastalarının yakalanıp zincirlenerek hastanede korunma altına alınmalarını ve kendi tarafından denenip, faydalı görülen ilaçlarla tedavi edilmelerini emreden bu hükümdar, gezici sağlık merkezleri ve başka hastaneler de kurarak her birine ehliyetli doktorlar tayin etmeyi de ihmal etmemekteydi³¹.

Arslan Terzioğlu'nun ifadesine göre, Türklerin Hindistan'da kurmuş oldukları hastanelerden biri de Muhammed Kuli Kutb Şah'ın Haydarabad'da tesis ettiği Dârü's-şifâ'dır. Ayrıca Navab Khayr Andesh Khan, Atawah'da bir hastane kurmuştur. Anılan sağlık kurumlarında hastaların her türlü ihtiyacına cevap veren yetenekli doktor ve sağlık personeli bulunmaktaydı. Navab Khayr Andesh Khan kendisi de bir doktordu ve bu alanla ilgili "Hayru't-Tecârîbi" adında bir eseri kaleme almıştır³².

Arslan Terzioğlu, Çin, Hint ve Türk tababetinin iç içe olduğunu şu satırlarla ifade etmektedir:

²⁹ John Andrew, "Ortaçağda Türk ve Moğol Şamanizmi", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 742-743.

³⁰ Arslan Terzioğlu, *Türklerin Orta Asya ve Hindistan'da Tesis Ettikleri Hastaneler*, c. II, s. 809.

³¹ Aynı eser, c. II, s. 809. Ayrıca bkz. Mehmet Şeker, "Selçuklu Vakfiyelerinde Sağlık Kurumları ve Sağlık Konusuna Genel Bakış", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir- Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 481.

³² Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", s. 135.

“Lady Mary Montagu’nün 1717 senesinde Türkiye’de gördüğü çiçek aşısına benzeyen Hint Usulü Çiçek aşısını, 1022 senesinde Çin’in Tibet’e yakın bölgesinde, bir dağda yaşayan Uygur Türklerinin Hint usulü çiçek aşısının yayılmasında rol oynadıkları, onların Hint’le Çin arasındaki sıkı ticaret ilişkilerini yönettikleri düşünülürse, imkân dâhilinde görülmektedir.”³³.

Burada Çin tababetinden de söz etmek gerekir. Eski Çin doktorları rüzgâr ve delilik arasında bir bağ olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rüzgâr kaynaklı bozukluklar, özellikle *Shi ji* 105’de 5 ve 9’uncu vakalarda cinsiyetle rüzgâr arasında yakın bir ilişkiyi vurgulamaktadır. Deyim olarak ‘çok rüzgârlı’ anlamına gelen *feng* kelimesi, argoda birinin deli olması anlamına gelmektedir. ‘rüzgâr kaynaklı bozukluk’ anlamını taşıyan *fengbing* terimi ise akıl hastalığı ile eş anlamlıdır. Elisabeth Hsu’nun ifadesine göre, Erken Çin’de *Shi ji* 105’de geçen 6’ıncı vakada erken el yazmaları ve geleneksel tıbbi metinlerde görüldüğü gibi, kuang’a yani ‘deliliğe’ rüzgârdan ziyade yang-ısı sebep olmaktadır. Ming hanedanında (1363-1644) *feng bing* kategorisi, delilik bozuklukları için yerleşik hale gelmiş ve Ortaçağdan bugüne sürekli delilik ve rüzgârı ilişkilendiren ikna edici kanıtlar sağlamıştır. Araştırmacılar, Rüzgâr hastalıkları ile delilik ilişkisi üzerinde kafa yormuşlardır; ancak Ortaçağda ve sonrasında rüzgârın neden deliliğin ana sebebi haline geldiği konusuna herhangi bir açıklık getirememişlerdir. Chen bu hususta şu açıklamayı yapmaktadır: ısı (yang) ve onun en yoğun olduğu yer (yang ming) ilişkisi şöyledir: Isı (yang) vücudu etkiler ve bu değişim öncelikle kalp ve mide bölgesinde oluşur. Bu nedenle erken Çin’de aşırı ısınan kalbin, deliliğe yol açtığına inanılmaktaydı. Bu inanca göre, rüzgâr, ısı gibi, yang niteliklerine sahiptir ve diyafram üzerindeki vücut organlarını etkilemektedir³⁴.

Elisabeth Hsu, Çinlilerin inancında önemli bir yer tutan rüzgâr ile zihinsel hastalıklar arasındaki ilişkiyi şu satırlarla açıklar:

"Ortaçağ Çin’inde bölümsel düşünceler arasında yer alan beş farklı bozukluk-ekolojik çeşitliliğin rüzgarları da kapsamı sıra dışıdır. Özellikle bu çevresel değişimler, Zuo Zhuan’da bahsedilen eski altılıdan ayrılır. Onlardan gökyüzündeki göstergeler olarak bahsedilir. Başka bir deyişle, rüzgâr, yaz sıcağı, nemlilik, kuraklık, soğukluk ve dünyadaki göstergeler olarak verilen

³³ Arslan Terzioğlu, “Türklerin Orta Asya ve Hindistan’da Tesis Ettikleri Hastaneler”, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara-11-15 Ekim 1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, s. 805. Osman Şevki Uludağ, Çin ve Hindistan’da uygulanan çiçek aşısı ile ilgili şu ilginç yöntemden söz etmektedir: “Çin’de başka türlü bir aşı tarzı vardır. Çiçek hastalığını Basra’dan ticaret yoluyla alan Çin’de halk çiçek çıkarmış olan hastaların gömleklerini sağlamlara giydirmek veya selim bir surette seyreden çiçekten alınan bir yara kabuğunu, 3-6 yaşındaki çocukların burnuna sokup, orada yirmi dört saat bırakmak suretiyle aşı yaparlardı. Doğu Hindistan’da da eski zamandan beri aşı yapılmıyordu. Ayrı açıcılar vardı. Bunlar bazı mevsimlerde şehirleri dolaşırlardı. Aşığı cildi oğarak kabarttıktan sonra, bu kabarcıkların üstüne çiçek yaralarından alınan cerahatle ıslatılmış bir pamuk parçası bırakmak suretiyle yaparlardı. Yine orada cilt arasından cerahatli iplik geçirmek suretiyle aşı yapıldığı, Holwel tarafından 1796 da Londra’da basılmış olan ‘Çiçek aşısının tarihi’ adlı kitapta yazılmaktadır. Bkz. Osman Şevket Uludağ, “Tıp İlimi ve Osmanlı Türkleri”, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul: 20-25 Eylül 1937, *Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 706-707.

³⁴ Elisabeth Hsu, “The Experience of Wind in Early and Medieval Chinese Medicine”, *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*, 2007, s. 122-123.

beş unsurdan farklıdır. Kuzey Çin'deki mevsimler ve değişimlerin yaşamsal tecrübeleri yazın sıcağı kışın soğuğu ile ilişkili olasılığını oluşturur. Yağmur mevsimleri olan sonbaharın kuraklığı ve uzun yazların nemi şeklindeki dört Ekolojik değişken, Galenik ve İslami tıpla aynıdır. Ancak burada rüzgâr Çin tıbbına özgü bir değişkendir. Beijing'te yaşayan herkesin bildiği gibi, Kuzey Çin'in çoğunda bahar rüzgârları daha güçlü ve şiddetli olma eğilimlidir. Fakat bahar rüzgârlarının geldiği yön, beş unsur doktrininde olduğu gibi doğu değildir. Bu da doğuda baharla, güneyde yazla, batıda sonbaharla, kuzeyde kışla, merkezde uzun yazla bağlantılıdır. Bugün geçmişte olduğu gibi, bahar rüzgârları, binlerce yıllık estiği yönden, yani kuzeyden gelir (Gobi Çölü). Çünkü onlar, Shaanxi vilayetinin verimli topraklarını oluşturan ince toz parçacıkları ile gelir. Şayet burada, "o zaman bahar rüzgârları niçin doğu ile alakalıdır?" sorusu sorulursa, bunun cevabı, "Bahar rüzgârlarının doğudan estiği geçmişine bakmak gerekir" olur. Farklı alanların iç içe geçmiş olmasının deneyimi kültür-spesifik anlamları ile beş unsur doktrininde doğu, rüzgar ve bahar arasındaki ilişkiye yol açar. Bahar mevsiminin rüzgârla ilişkisine rağmen, yaşanmış tecrübeler ortaya çıkmış olabilir. Rüzgârın doğu ile ilişkisi bir benzerlikten ya da yapısal terimlerden bir türdeşlikten ortaya çıkmış olabilir. Yıllık döngü içerisinde bahar, yaşamın ortaya çıktığı mevsimdir, devam eder ve genişler. Günlük döngüde doğu, günün başlangıcına işaret eder. Çünkü güneş doğudan doğar. Bunlar düşüncelerle değişir. Yaşamın başlangıcının merkezi, baharı getirir. Doğru ve feng rüzgârları birbiriyle bağlantı içindedir. Yukarıdakiler şiddetli bahar rüzgârlarının bozukluğunun habercisi olarak, Ortaçağ zamanlarından vücut Ekolojisinin açıkça bakış açısı olur. En son Song (960-1127) tarafından bir altıncı Ekolojik çeşitlilik yukarıdaki beşe eklenmiştir. Bugün altı fazlalık olarak bilinir. Su wen 66'da beş unsur doktrini içinde çevre unsuru tedavisi olarak feng'ten söz edilir. Açık bir şekilde yaşamı doğuran niteliklerle birlikte yaratıcılık olarak rüzgâr tecrübesini erken Çin'de vurgular. Fakat Tang hanedanlığından itibaren, Feng tahmin edilmez bir şekilde artarak şiddetlilik ve yıkıcılıkla ilişkilendirilir ve bu yüzden de Batı biliminde olduğu gibi bilinir."³⁵

Tıp mantığı karışık ve sürüncemelidir. Çin metinlerinde öncelikle yang ming damarı etkilenir, bu yükselen yang ısı sebebiyledir. Erken Han dönemi metinleri, Çin'de ısıdan ziyade rüzgârın deliliği sebep olduğu ifade edilmiştir. Peki neden? Burada yukarıdaki paralellikler çağdaş Güneydoğu Asya için tekrar önemli hale gelmiştir. Onlara göre, sadece 'şarkı-çizgi' olarak feng ve 'yol' olarak dao kavramlarıyla değil, aynı zamanda sıcak ve soğunun bir değerlendirmesi ile ilgilidirler. Bu düşünceye göre başı serin ayakları ise sıcak tutmak iyidir. Aslında bu düşünce, Erken Çin tıbbının önemli prensiplerindedir. Hatta bu olgu, çağdaş Güney ve Güneydoğu Asya'da temel bilgelik arasındadır. Güneydoğu Asya'da, serin yüksek itibara sahiptir. Galen fikrinde ise arteriyel sistemde hayati ruhtur, kalpte ateşle yakından bağlanmıştır, Aristoteles'de yaşam doğuran hayati ısı olarak belirtilmiştir. Bir

³⁵ Aynı eser, s. 124-125.

Ayurveda doktorunun da yorumu kaydedilmiştir: “Baş her zaman serin, ayaklar ise sıcak olmalıdır”. Ayaklar serin olursa, bu vücut için çok kötüdür. Bu örnekler, serinliğin, Güney ve Güneydoğu Asya’da bazı dini-tıbbi ortamlarda nasıl son derece saygın olduğunu vurgulamaktadır³⁶.

Çin’de, nitelikleri yin ve yang’a atfedilen, sıcak ve soğuk, yüzyıllar boyunca değişmiş ve ortaçağda kendi özelliklerinin tersi haline gelmiştir. Erken Çin metinlerinde suyun istenilen kalitede olduğu *qing*, ‘serin’ ve ‘açık’ anlamına gelir; bu yin’dir. Çağdaş Güneydoğu Asya Ritüelleri ile uyum içinde olan bu erken Çin metinleri, serin’e saygı dumuş ve serinliği, zihin açıklığı olarak özetlemiştir. Bu nedenle, ‘*qi*’nin titreşim niteliği karaciğerden gelmektedir, karaciğer geleneksel tıpta kan için depolama yeridir, ‘yine de henüz karanlık’ (zhuo er jing). Karanlık yang olmalı, ‘karanlık yang’ (yang zhuo) Mawangdui iki metninde olduğu gibi. Yani, karanlık ve kırmızı, kalın ve sıcak, olarak algılanan yükselen kan dolaylı olarak açık ve soğuk su ile zıttır. Su tipik olarak aşağı doğru akar. Bunun bir deneyimsel boyutu vardır, bu takdir etmeyi kolay hale getirir. Erken Çin’de artan ısının ve sıcakkanın, deliliğe sebep olduğuna inanılır. Ancak, orta çağ metinlerde (Su wen 5’de), yin ve yang nitelikleri tersine çevrilir: yang açık iken (yang *qing*), yin karanlıktır (yin zhuo) ve ağırlık nedeniyle alçalır. ‘Hafiflik’(qing) ile yang yükselir ve son derece değerli hale gelir. Yin ve yang deneyimindeki bu değişiklikler muhtemelen Ortaçağda olmuştur. Yukarıdaki nedenler sadece ipucu olabilir, ama kanıtlamak imkânsızdır. Sebep ne olursa olsun gözlenen değişikliklerde, yükselen yang’ın olumlu değeri olduğu açıktır, yükselen yang-ısı’nın delilik ile sonuçlanacağı kabul edilemez olmuştur. Ortaçağdan itibaren şiddetli bahar rüzgarları beş ajanlar doktrini içinde beş zararlı ekolojik öğelerden biri haline geldiği zaman, rüzgâr yükselen ısıdan ziyade deliliğe sebep olmaktadır³⁷.

III. İlhanlılar Döneminde Tıp ve Tababet

İlhanlılar döneminde tarihsel ve coğrafi faktörlerin doğal etkisi sonucunda Çin, Moğol, Türk, Arap ve Fars tababet kültüründen meydana gelen karma bir tıp kültürü hâkimdi. İlhanlı sarayında görev yapan doktorların büyük bir kısmı Hıristiyan ve Yahudi idi. Ancak geleneksel tedavi yöntemlerine göre hareket eden şarlatanlar da bulunmaktaydı. Ancak hükümdarlar bu ikinci sınıfta yer alan insanları denetim altında tutarak gerçek manada doktorlara fırsat tanımayı uygun görüyorlardı. Sonradan devletin çeşitli kademelerinde görev alan Simeon Rabbân Ata, Sa’dü’l-Devle el-Yahudî ve Reşidüddin gibi kişiler daha önce tabip olarak tanınıyorlardı. Bu dönemde, daha önce Hülegü tarafından istihdam edilen Çinli tabiplerle Fars kökenli Müslüman tabipler diğer tabipler kadar ilgi görmüyorlardı. Doğudaki yaygın bir geleneğin devamı olarak bir hükümdarın tedavisinde başarısız olan bir tabibin - mesleğinde maharetli olsa da- hayatı tehlikeye girerdi. Ancak Argun’un ömrünü uzatmak maksadıyla uygulamış oldukları tedavi yöntemi sonucunda, hükümdarın ölümüne sebebiyet veren Hint Yogileri,

³⁶ Aynı eser, s. 128-129.

³⁷ Aynı eser, s. 129.

kurnazca bir gerekçeyle bu durumun, anılan hükümdarın birçok insanı öldürmesinden ileri geldiğini kardeşi Geyhâtu'ya söyleyerek hayatta kalabilmişlerdi³⁸.

İlhanlılar hüküm sürdükleri şehirlerde kendilerinden önceki devletlerin izinden giderek hastanelerin yapımına da büyük önem verdiler. Bu hastanelerden birinin 704 (1305) yılında Tebriz şehrinin yakınında bulunan Sultaniye'de, diğerinin ise 708 (1308) yılında Anadolu'nun Amasya şehrinde kurulduğunu görmekteyiz. Birincide bir medrese bir de eczane bulunduğu söylenmektedir. İlhanlılar tarafından 703-716 (1304-1316) yılında Olcaytu Sultan Mehmet Hudabende döneminde Sivas'ta inşa edilen hastane ise anılan hükümdarın eşi İlduz Hatunun kölelerinden Anber b. Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Bu hastenin kitabesinde Arapça şu sözler yazılmıştır:

“Veffakallâhu İzze şe'nihî bi İmâreti Dâri's-Şifâ'i'l-Mübâreketi fî Eyyâmi Devleti's-Sultâni'l-Mu'azzam el-Hâkânû'l-A'zam Gıyyâsu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Olcaytu es-Sultân Muhammed Halledellâhu Sultânehu ve Eyyâmiİzzihî el-Hâtûn el-Mua'zzame Meliketü'l-Melikât İlduz Hâtun Züyyidet Devletühâ el-Abdu'z-Za'îf Anber b. Abdullah Takabbelellâhu minhu fî Seneti Semân ve Seb'imi'e.”³⁹

Yirmi iki yıl İran'ın Tebriz şehrinde İlhanlılar hükümdarının baş veziri olarak görev yapan Reşidüddin (1247-1318), büyük kısmı Hindistan ve Çin'den getirilmiş 60.000 elyazması eserden meydana gelen şahane bir kütüphane kurmuştur. Kendisi de tabip olan Reşidüddin'in yaptırmış olduğu hastanede vermiş olduğu derslerine 1000 öğrenci katılıyordu. Bütün İslam dünyasıyla aktif yazışmalarda bulunmuş olduğunu gösteren 50 den fazla risalesi günümüze kadar gelmiştir. XIV. Yüzyılda İslam'ın evrenselliği ve islam dünyasının ulaştığı teknolojik gelişmeler sayesinde Tunus'tan Tebriz'e ve İşbiliye'den Semerkand'a mektuplar kolaylıkla gönderilebiliyordu⁴⁰.

Tam adı Reşidüddin b. Ebu'l-Hayr b. Gali el-Hemdanî'dir (H. 645-718/M. 1247-1318). “Camiü't-Tevârih” adında genel bir dünya tarihinin yazarı olan bu İlhanlı idarecisi, Tebriz şehri civarında Rab'î Reşidî adlı bir mahallenin kurucusudur. O aynı zamanda Moğol dönemi İran'ında arkasında hem entelektüel hem de hayırseverlik yönünden büyük bir eser olan Rab'î Reşidî vakfiyesinin de sahibi ve kurucusudur. İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han ve Olcaytu dönemlerinde başbakanlık yapan Reşidüddin, ekonomiyi idareci sınıfın tahakkümünden kurtarmak maksadıyla bir dizi reformu gerçekleştirmeye çalışmış, bu esnada pek çok sanatsal ve mimarî eser meydana getirdiği gibi, birden fazla hayır müessesesini de kurmuş ve desteklemiştir. Özellikle onun tarafından bir kompleks olarak kurulan Rab'î Reşidî vakfiyesi şu müesseseleri kapsamaktaydı:

1. Ravza, Camiler (biri yazın diğeri kışın kullanılan iki camiden söz edilmektedir).

³⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Deveri, (1220-1350)*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1987, s. 479.

³⁹ A. Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 41.

⁴⁰ Bkz. Vinsân Montay, “el-Arab ve'l-Fikri'l-İlmi”, (Trc. Ekrem Fazıl), *Mecelletü'l-Mevrid*, Bağdad, 1977, Sayı: 4, Cilt: 6, s. 188.

2. Türbe (Vâkıfın mezarının bulunduğu bu mekân'da, 24 dört hâfız, bir bekçi-anahtarıcı ve bir temizlikçi bulunuyordu).

3. Kütüphane, Ravza içinde yer alan bir medrese (bu kurumda, 2 müderris, 3 asistan, 25 öğrenci, 1 mürettib, 1 kütüphaneci, 1 kitap mübâdili bulunmaktaydı).

4. Hanigâh (sekiz oda, bir salon ve bir mutfaktan oluşan bu müessesede 1 şeyh, 10 sufi, 1 hademe, 1 ferrâş, 1 sucu, 1 kapıcı, 1 sirrâc-aydınlatmacı, 1 bekçi bulunuyordu).

5. Kur'ân ve Hadîs kitaplığı.

6. Öksüz ve Yetim Çocuklar Okulu.

7. Aşevi (Dârü'z-Ziyâfe) Okulu.

8. Evler (Mütevelli evi, Müşrif evi, Nâzır evi ve diğer evler).

9. Hamam.

10. Havuz-Su Deposu.

11. Sakkâyalar (su konulacak yerler).

12. Bahçe.

13. Büyük Geçit.

14. Anbar ve Depoları.

15. Yetimhâne.

16. Misâfirhane.

17. Fakirhane.

18. İmarethane.

19. Ekmek Fırını.

20. Eczane.

21. Hastane (burası normal bir ameliyatı gerçekleştirebilecek gerekli kadroyu da barındırıyordu)⁴¹.

⁴¹ Bkz. Hani Khafipour, s. 97-98. Ayrıca bkz. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler, Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002, *Bildiriler*, Birinci Cilt, İstanbul, 2003, s. 110-115; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-Iran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 213-218. Hani, Khafipour, Rab'î Reşîdî vakfiyesinin detayı hakkında şunları anlatmaktadır: "Reşîdüddin, aylık çalışan maaşları ve Rab'î Reşîdî Kompleksinde bulunan binaların bakımı için 23.905 dinar, 5 daneg (1 daneg=1/6 dinar), 3 tasu (1 tasu=1/24 dinar) tahsis etmiş olup, hemen hemen aynı meblağ türbedarlara da ayrılmıştır: Reşîdüddin baş mütevelli olarak, yarısını alırken (ki bu mevki o öldükten sonra erkek evlatlarına geçecekti), üçte biri muhasebe işleriyle uğraşan (müşrif) ve altıda biri denetleyiciye (nazır ya da naib-i mütevelli) giderdi. Ancak bu meblağ, parasal değeri belli olmayan ekmek oranları gibi masrafları içermemekteydi. Hatta, bu vakfiye, ne vakfedilen toprakların gelirlerine bağlı olarak idarecilerin elde ettiği gelir dalgalanmasını belirtiyor, ne de vakıf gelirinin bu kompleksin içinde bulunan tesislerin bakım ve genişletilmesi için ne kadarının kullanıldığını gösteriyor. Günümüze kadar gelmiş satış ya da kira sözleşmeleri olmadığı için, elimizde olan sadece Reşîdüddin'in hesapladığı personel masrafları ile Rab'-i Raşîdî'nin muhtelif giderleridir. Bu vakfiye üzerine genişçe çalışan Birgitt Hoffmann, bu tür hesaplamaların, bu topluluğun bazı yönlerine yapılacak ayrıntılı bir çalışmanın önünü açan titiz ve yeterince sistematik olduğunu belirtmişti. Birgitt Hoffmann, satış için mevcut vakfiyenin gelirinin en azından 11 tuman olduğunu hesaplamıştır (yani, 110.000 dinar). İlhanlı döneminin en üst makam sahiplerinden biri olan Vâkıfa ait bu Rab'-i Raşîdî'yi, İlhan Gazan'ın Gazaniyye (daha sonra Şanb-i Gazan) denilen anıt mezar kompleksi için yapılmış hayır miraslarıyla nasıl karşılaştırıldığını görmek yol gösterici olsa gerek. Reşîdüddin, Tarih-i Mübarek-i Gazanî'sinde, Gazan Han'ın vakfının 200.000 dinar (bist tuman) olduğunu kaydetmektedir. Rab'î Raşîdî vakfından neredeyse iki kat daha büyük olmakla birlikte, Gazan Han'ın vakfı şunları ihtiva eder: mescid-i Cum'a, medrese (2), hanigâh, gunbad-i 'ali, beytül kutub, rasadhane ve darü's-şîfa. Ayrıca Gazan Han'ın vakfı erzak, bakım ve idaresini de sağlamaktadır. Halefi Olcayto'nun Sultaniyye'deki kompleks türbesi bile daha muhteşem olmakla birlikte, yüz bin tuman (1.000.000 dinar) gibi bir

Reşidüddin, İbn Sina ve Galenos tıbbına karşı ilgisinden sonra sphygmologie olarak adlandırılan atar damar nabız bilimiyle uğraşmaya başladı. “Tıbbî muayenenin örnek dört yöntemini incelemek, dinlemek, soru sorup cevap almak ve nabız tutmak şeklinde açıklayan III. Yüzyıldan kalma Çin klasığı Mö-King ve benzeri eserler gibi Çin’den getirmiş olduğu Arapça ve Farsçaya çevrilmiş kitaplar sayesinde özellikle üç Çin tedavi biçimini tanıttı.”⁴².

Reşidüddin tarafından kurulan Rab’î Reşidî vakfiyesinin önemli bir bölümünü oluşturan dârü’ş-şifâ (hastane), şu bölümlerden meydana gelmekteydi:

1. Dârü’ş-Şurb (ilaçhâne).
2. Mahzen-i Edviye ya da Beytü’l-Edviye.
3. Rivâkü’l-Murattabîn (hastaların bulunduğu salon).
4. Personel için sosyal mekânlar.
5. Matbah (mutfak).
6. Gülahâne (gülsuyu deposu).

715/1315 yılına kadar anılan hastanede bir tabip, beş muta’allim-i tıb (asistan veya stajyer), bir mu’îd (baş asistan), bir cerrah/kehhâl (cerrah/göz doktoru), bir şarabdâr (eczacı), bir hâzin (denetleyici/hazineci), iki hâdimu’l-murazi veya hâdimu’l-marda (hasta bakıcı), bir saka (sutaşıcı), bir ferrâş (hademe), bir bevâb (kapıcı) ve bir matbahî (aşçı) görev yapmaktaydı. Bu hesapla hastanede toplam 16 görevli çalışmaktaydı. Hastanenin gelir ve giderleri de şöyle hesaplanmıştır. Hastaneye yapılan bağışın miktarı 3.450 dinar olarak gösterilmiştir. Bunun 1.400 dinarı ilaç alımına, 600 dinarı iâşe teminine ve hastalara, 100 dinarı defin işlemlerine, 200 dinarı ayakkabı alımına, 200 dinarı da ham madde olarak yün alımına harcanıyordu. Kalan 950 dinar da hastane personelinin maaşlarının karşılanmasına tahsis edilmişti. Hani Khafipour’un, Rab’î Reşidî vakfiyesine bağlı hastanede çalışanların (mesleği olmayanlar) hastane bütçesindeki payları ile ilgili değerlendirmesi ise şöyledir:

“Personelin hastane bütçesindeki gelirine yönelik en göze çarpan yönü çalışanların (yani mesleği olmayanların) maaşlarının tekdüze olmasıdır ki yaklaşık yüzde beştir. Meslek sahibi olanlarla vasıfsız işçiler arasındaki bu çok açık fark, Rab’î Reşidî’nin malî yapısının ayrılmaz bir yönünü oluşturmaktadır. Meslek sahibi olanlarla vasıfsız işçiler arasındaki bu açık gelir farkları göz önüne alındığında, en göze çarpan şey, su taşıyıcıdan 10 dinar daha az alan eczacının (muhtemelen yarı-meslek sahibi) maaşı olsa gerek. Dört su taşıyıcısı, Rab’î Reşidî’de en fazla ödenen çalışan grubu olup, senelik 50 dinarlık gelire sahiplerdi (pek çok çalışan 30 dinar alıyordu). Bu durum su taşıyıcıların sorumluluğunun ne kadar önemli olduğunu ön plana

vakfiyeye sahip olup, Moğol saraylı patronajlığının çok iyi bir örneği olmuştur. Bir on dördüncü yüzyıl İlhanlı finansmanı ve tarihçisi olan Hamdullah Mustavfi Kazvini (ö. 739/1339) yalnızca Tebriz şehri ile civarının senelik vergilerini (tamga ve haraç bir arada olmak üzere) 1.150.000 dinar olarak hesaplamıştır. Bu hesaplama sayesinde, Rab’î Reşidî’nin net geliri Tebriz bölgesinde toplanan vergilerin yaklaşık olarak yüzde 9.56’sını teşkil edebilir. Bu rakam, aynı bölgenin senelik vergilerinin yüzde 86.95’ine tekabül edebileceği İlhanlı Hanı Olcayto’nun türbesine ait mübalağalı vakfının yanında gölgede kalmaktadır.” Bkz. Hani Khafipour, s. 99-100.

⁴² Vinsân Montay, “el-Arab ve’l-Fikri’l-İlmi”, s. 188.

*çıkartıp, olanların her gün hastane için su temininde oynadıkları ana rolü vurgulamaktadır. İdari yönden, su taşıyıcılarının, gelirleri bakımından, örneğin eczacılardan daha yüksek bir maaşla taahhüt edilmesi hususunda sahip oldukları mevkilerini muhakeme etmemizin nedeni olarak anlayabiliriz.*⁴³.

Rab'î Reşidî hastanesinde hocalık görevini de üstlenen hekim, bugünkü durumla mukayese edildiğinde ilginç karşılanan hastaların bulunduğu koğuştta tıp asistanlarına ders veriyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, sayıları beş olan bu öğrenciler, özenli, dindar ve güvenilir olmak zorundaydılar. Onlar, çok ağır geçen ders gününden sonra, hastanenin arkasındaki yurtlarına geçiyorlardı. Onların eğitim süreleri beş yıldır ve bu süre zarfında tıp tahsilini tamamlamakla yükümlüydüler. Süre sonunda hastaları tedavi edecek yetkinliğe ulaşırlarsa, onlara mesleklerini icra etmelerini sağlayacak bir icazetname (diploma) verilirdi. Bu durum elbette ki, öğrencilerin ehil olduğuna karar veren hocalar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Muhtemelen kendisi de bir hekim olan Reşidüddin, anılan hastanede daha önce de belirtildiği gibi, tıp eğitimi faaliyetlerine katkıda bulunuyordu. Bu İlhanlı dönemi hekiminin, tıp öğrencilerinin eğitimlerinin tam zamanında tamamlanması konusunda titiz ve hatta katı davrandığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen onun bu çabası daha ziyade başarılı ve yetenekli olan diğer öğrencilerin bu okula girebilmeleri içindir⁴⁴.

Rab'î Reşidî hastanesinde görev yapan başhekim *dârü't-tabîb* (hekim evi) denilen dairede ikamet etmekteydi. Bu daire hastanenin sağ tarafında yer alıyordu; ziyaretçilerin kabulü de burada yapılıyordu. Muhtemelen öğrenciler de başhekim dairesinde ziyaret ediyorlardı. Bazan da, buradaki raflarda duran sayısız tıbbî metinleri okuyorlardı. Bu metinler arasında, İbn Sinâ'nın (öl. 428/1037) *el-Kanun fi't-Tıb*, Seyyid Zeynüddin İsmail el-Cürcanî'nin (öl. 434/1042 ya da 531/1136) Farsça tıp ansiklopedisi olan *Zahire-i Harzemşahi*, İbn Mutran'ın (öl. 587/1191) tıp antolojisi olan *Kitab Büstânü'l-Etibâ'* ve *Revzatü'l-Elibbâ'* adlı eserleri de yer almaktaydı. Rab'-i Raşidî vakfiyenamesi, hekimlerin, sadece üniversitede kaldıkları sürece kendilerine tahsis edilen dairede kalmalarına izin veriyordu. Evli olan bir, mahalletü's-salahiyye denilen bölgede bedelini ödemek şartıyla bir ev inşa edebiliyordu. Vakfiye yükümlülüklerine göre, evlenmiş pek çok meslekten insanın anılan bölgede ikamet edebiliyorlardı⁴⁵.

Hastaneye gelenlere baktığımızda, seyyahların tabibi ilk önce görebilme imtiyazları vardı. Hemen sonra vakıf sahibi yani hayırseverlerin çocukları, ondan sonra onların azatlıları ve “ondan sonra Rab'î Reşidî çalışanları, Tebriz ve civarından gelen bahçıvanlar ve çiftçiler, Rab'î Reşidî mıntikasının mütemekkinleri (varlıklı insanları) ve onlardan sonra Rab'î Reşidî bölgesinin civarındakiler” geliyordu. Zaten hekime, *dârü's-şifa*'daki pozisyonuna, başkalarını değil, ancak “seyyahları ve civardan gelenleri” tedavi etmesi için getirildiği hatırlatılmaktaydı. Elbette ki, tabibin başka bölgelerden gelen hastayı geri çevirdiğini düşünmek zor olsa gerek, zira aksinin olması, hekimin sadık kalmaya taahhüt ettiği *tıp*

⁴³ Hani Khafipour, s. 102-103.

⁴⁴ Aynı eser, s. 106.

⁴⁵ Aynı eser, s. 106-107.

mesleğinin insanî ilkelerinin ihlali anlamına gelebilirdi. Asistanının (mu'îd)) ve stajyerinin yardımıyla, hekim hastayla ilgilenip, muayene için onları evlerinde ziyaret eder ve gerekli olan tedaviyi onlara uygulardı. Modern-öncesi dönemlerde, seyyahlar ve kalacak yeri olmayan insanlar, iyileşmek için hastanelerde kalır ve birinin evi, iyileşmek için en uygun mekân olarak görülürdü⁴⁶.

Ortaçağ İslam dünyasında göz doktorlarına kehhâl adı verilirdi. Arapça olan bu kelimenin Türkçemizdeki karşılığı sürmecidir. Zira Arapçada kuhl, sürme demektir. Muhtemelen o dönemlerde, nasıl ki çağımıza yakın dönemlere kadar berberler cerrahlık mesleğini de icra etmeye çalışmışlarsa, kehhâl/göz doktoru olan kişiler de zaman zaman cerrahlık gibi riskli ve bir o kadar da tehlikeli bir mesleği de icra ediyorlardı. Hani Khafipour, Rab'î Reşidî hastanesinde hekimle birlikte çalışan kehhâl hakkında vermiş olduğu bilgilerde de böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Hani Khafipour konu ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

“Kahire'deki Mansurî hastanesinin aksine, Rab'î Reşidî hastanesindeki göz uzmanı ve cerrahın sorumluluklarına bakıldığında, ikisi de tıbbın iki farklı alanını oluştursalar da, gözle görülür bir farklılık bulunmamaktadır. Bir hekim olan Reşidüddin'in, bu pozisyonlar için iki farklı uzmanlık alanının tayin edilmesini lüzumsuz bulması gerçekten de hayret vericidir. Bunun nedeni, belki de masrafları asgari seviyeye düşürmek için ekonomik olabilir veya hastanede zaten mevcut olan uzman bir hekim ve bir eczacının bulunmasıyla, bu iki uzmanlık alanına olan ihtiyacın daha az olacağını düşünmüştür. Rab'î Reşidî hastanesindeki cerrah/göz uzmanı (cerrah/kehhâl) göz rahatsızlıkları için çeşitli merhemlerin yapılmasından sorumluydu, o durumun pozisyonuna göre cerrahî operasyonu da yerine getirirdi. Tekrar, roller birleşir ve “cerrahlığın” göz ameliyatlarına ya da genellikle bir cerrah tarafından yapılan kemik yerleştirme ya da yakma (koterizasyon) gibi işlemlere mi tekabül edip etmediğinden emin olamayabiliriz. İslâm tıbbi, “açık cerrahiye” nadiren müsaade ettiği için (istinaî durumlar ve sezeryanlar hariç) bu hekimin resmen bir cerrah olmadığı çok bariz görünmektedir. Bu durum, Reşidüddin'in, 'bir kehhâl'in cerrahlıktan da anlayabileceğini' özellikle belirttiği vakfiyenin farklı bir kısmında açıkça görüldüğünden, bu uzmanlık alanının aslında bir göz uzmanlığı olduğunu çıkarabiliyoruz. İslam tıbbının diğer Branşlarına benzer olarak, İslâm dünyasındaki hekimler, göz uzmanlığı konusunda İskenderiye/Yunan birikiminden hayli istifade etmekteydiler. Bir göz uzmanı (kehhâl) bu alandaki pek çok eseri çalışmış ve benimsemiştir: Ali b. İsa'nın (öl. 493/1100), Tezkiretü'l-kehhâlîn, Halife b. Ali el-Mehâsin'in (öl. VII./XIII. yy.nin sonu), Kitâbü'l-kâfi fi'l-kuhl ve kendinden önceki başka hekimlerin aksine göz uzmanlığının (yani, anatomi, fizyoloji, patoloji ve göz hastalıklarınının tedavisi) ana yönlerini metodolojik olarak ele alan İbnü'n-Nefîs'in (öl. 687/1288) el-Kitâbü'l-Mühazzeb fi Tıbbi'l-Ayn adlı eseri gibi. Rab'î Reşidî'deki göz uzmanı, muhtemelen bu eserlere ya da kendi emsalleri arasında el değiştiren bu

⁴⁶ Aynı eser, s. 107.

uzmanlık alanı üzerine olan diğer pek çok çalışmaya aşina idi. Ne yazık ki, vakfiyenâme göz uzmanının görevleri ve tedavi etmiş olabileceği göz hastalıklarının türünün ne olduğu hakkında önemli ayrıntıları içermemektedir. Göz hekimi bekâr olduğu sürece, huffaza (Kur'an hafızlarına) tahsis edilen odaların yanındaki hanigâhtaki büyük odalardan birinde ikamet ederken, evlendiğinde ise kendisine Mahalletü's-Salâhiyye'de (salih amellerin işlendiği yerde) bir ev inşa etmesi tavsiye edilirdi. Hekimin yanında, bu göz uzmanı 100 dinarlık senelik maaşla hastane kadrosunun en fazla maaş ödenen personeli idi, ayrıca o, günlük 4.16 kg.lik ekmek alırdı⁴⁷.

Ortaçağ İslam dünyasında göz doktorlarına kehhâl adı verilirdi. Arapça olan bu kelimenin Türkçemizdeki karşılığı sürmecidir. Zira Arapçada *kuhl* (sürme) demektir. Muhtemelen o dönemlerde, nasıl ki çağımıza yakın dönemlere kadar berberler cerrahlık mesleğini de icra etmeye çalışmışlarsa, kehhâl/göz doktoru olan kişiler de zaman zaman cerrahlık gibi riskli ve bir o kadar da tehlikeli bir mesleği de icra ediyorlardı. Hani Khafipour, Rab'î Reşidî hastanesinde hekimle birlikte çalışan kehhâl hakkında vermiş olduğu bilgilerde de böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Hani Khafipour konu ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

“Kahire'deki Mansurî hastanesinin aksine, Rab'î Reşidî hastanesindeki göz uzmanı ve cerrahın sorumluluklarına bakıldığında, ikisi de tıbbın iki farklı alanını oluştursalar da, gözle görülür bir farklılık bulunmamaktadır. Bir hekim olan Reşidüddin'in, bu pozisyonlar için iki farklı uzmanlık alanının tayin edilmesini lüzumsuz bulması gerçekten de hayret vericidir. Bunun nedeni, belki de masrafları asgari seviyeye düşürmek için ekonomik olabilir veya hastanede zaten mevcut olan uzman bir hekim ve bir eczacının bulunmasıyla, bu iki uzmanlık alanına olan ihtiyacın daha az olacağını düşünmüştür. Rab'î Reşidî hastanesindeki cerrah/göz uzmanı (cerrah/kehhâl) göz rahatsızlıkları için çeşitli merhemlerin yapılmasından sorumluydu, o durumun pozisyonuna göre cerrahî operasyonu da yerine getirirdi. Tekrar, roller birleşir ve “cerrahlığın” göz ameliyatlarına ya da genellikle bir cerrah tarafından yapılan kemik yerleştirme ya da yakma (koterizasyon) gibi işlemlere mi tekabül edip etmediğinden emin olamayabiliriz. İslâm tıbbı, “açık cerrahiye” nadiren müsaade ettiği için (istinâf durumlar ve sezeryanlar hariç) bu hekimin resmen bir cerrah olmadığı çok bariz görünmektedir. Bu durum, Reşidüddin'in, 'bir kehhâl'in cerrahlıktan da anlayabileceğini' özellikle belirttiği vakfiyenin farklı bir kısmında açıkça görüldüğünden, bu uzmanlık alanının aslında bir göz uzmanlığı olduğunu çıkarabiliyoruz. İslam tıbbının diğer bürâşlarına benzer olarak, İslâm dünyasındaki hekimler, göz uzmanlığı konusunda İskenderiye/Yunan birikiminden hayli istifade etmekteydiler. Bir göz uzmanı (kehhâl) bu alandaki pek çok eseri çalışmış ve benimsemiştir: Ali b. İsâ'nın (öl. 493/1100), Tezkiretü'l-kehhâlîn, Halife b. Ali el-Mehâsin'in (öl. VII./XIII. yy.nin sonu),

⁴⁷ Aynı eser, s. 108.

Kitâbü'l-kâfi fi'l-kuhl ve kendinden önceki başka hekimlerin aksine göz uzmanlığının (yani, anatomi, fizyoloji, patoloji ve göz hastalıklarının tedavisi) ana yönlerini metodolojik olarak ele alan İbnü'n-Nefis'in (öl. 687/1288) el-Kitâbü'l-Mühazzeb fi Tıbbi'l-Ayn adlı eseri gibi. Rab'î Reşidî'deki göz uzmanı, muhtemelen bu eserlere ya da kendi emsalleri arasında el değiştiren bu uzmanlık alanı üzerine olan diğer pek çok çalışmaya aşina idi. Ne yazık ki, vakfiyenâme göz uzmanının görevleri ve tedavi etmiş olabileceği göz hastalıklarının türünün ne olduğu hakkında önemli ayrıntıları içermemektedir. Göz hekimi bekâr olduğu sürece, huffaza (Kur'an hafızlarına) tahsis edilen odaların yanındaki hanigâhtaki büyük odalardan birinde ikamet ederken, evlendiğinde ise kendisine Mahalletü's-Salâhiyye'de (salih amellerin işlendiği yerde) bir ev inşa etmesi tavsiye edilirdi. Hekimin yanında, bu göz uzmanı 100 dinarlık senelik maaşla hastane kadrosunun en fazla maaş ödenen personeli idi, ayrıca o, günlük 4.16 kg.lik ekmeğe alırdı⁴⁸.

Sonuç

XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl süren Türk-İslam dünyasının durgunluk döneminde, Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm topraklarını Türk kökenli Memlûklü devleti yönetmekteydi. Bu dönemdeki tıp bilimi ve çalışmaları, daha önceki olgunluk döneminin bir nevi devamından ibaret bir görünüm arz etmektedir. Bu dönemde başta Sicilya ve İtalya olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde başlayan bilimsel gelişme ve hareketliliğe ve bu hareketliliğin, anılan ülkelerin Mısır merkezli Memlûklü devleti ile olan siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerine yansımaya rağmen, gözle görülür bir gelişmeye rastlanmamaktadır. Bu dönemle ilgili olarak daha önce de değindiğimiz gibi el-Mansurî hastanesi dışında herhangi bir meşhur hastaneden söz edilmemektedir. Ayrıca bu dönemde yetişmiş ve mesleğinde büyük şöhret kazanmış İbnü'n-Nefis dışında herhangi meşhur bir tabip hakkında da bilgi sahibi değiliz. Bu durumuyla da Memlûklü dönemi tababeti, bu dönemden önce Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm topraklarında hüküm süren Eyyübî devleti tababetinden daha ileride değildi; aksine daha da geride olduğu görülmektedir.

Türk İslam dünyasına karşı yapılan büyük yıkımlardan sonra kurulan İlhanlılar devletindeki tababet ise birçok kültürün geleneksel simgelerine sahip bulunuyordu. Çin, Hint, Moğol, Türk ve Fars tıbbının özelliklerini taşıyan İlhanlı tababeti, bu karma özelliklerinden olmalı ki, Memlûklü tababetinden daha ileride idi. Bunu görmek için, kendisi de bir hekim ve filozof olan Reşidüddin tarafından kurulan Rab'î Reşidî vakfına bağlı hastanedeki tıp bilimi ve çalışmalarına bakmak yeterlidir. Aslında Memlûkler dönemindeki tababetle ilgili bu olumsuz durum, bu devleti yöneten yöneticilerin performansından kaynaklanmıyordu. Bu ülkedeki tababetin aksaklıklarına ve tabiplerinin ilkel tedavi yöntemlerine, Fatımîler döneminde Mısır'ı ziyaret eden ve burada uzun süre ikamet eden Endülüslü tabip ve âlim Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdulaziz, "Mısır Risâlesi" adlı seyahatnâme türünden

⁴⁸ Aynı eser, s. 108.

risâlesinde de değinmektedir. Muhtemelen tababetin bu ilkel durumu, bu mesleğin, Mısır topraklarında çok yaygın olan müneccimlik ve hurafelerle iç içe olmasından kaynaklanmaktaydı.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında İslam dünyasının önemli bir parçasını oluşturan Anadolu'ya karşı yapılan Moğol saldırıları, siyasi bakımdan yıkıcı bir etki bırakmışsa da, devlet erkânı ve zenginlerin mallarının müsadere edileceği korkusuyla hayır kurumlarını yapmaya yöneltme gibi olumlu bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Bu olumsuz durumun, Anadolu'daki darüşşifaların sayısının artmasında etkili olduğu söylenmektedir.

Sonuç olarak Memlükler ve İlhanlılar dönemini, bütün bilim dallarında olduğu gibi, tıp bilimi ve çalışmaları açısından da bir durgunluk ve geçiş dönemi olarak değerlendirmek durumundayız. Bu dönemi, Sâ mânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklulardan devralınan mirasın Osmanlıya devredildiği bir geçiş dönemi olarak kabul etmek gerekir.

Kaynakça

Altınay, Ahmet Refik, *Haçlılar (1095-1291)*, (Haz. Güray Kırpık), İstanbul, 2007.

Andrew, John, "Son Barabar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 761-774.

Ataoğlu, Remzi, "Artuklular'ın Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-26-27 Ekim 2007 Mardin*, (ed. İbrahim Özcoşar), Mardin, 2008, c. I, s. 3-10.

Azimli, Mehmet, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-26-27 Ekim 2007 Mardin*, Mardin, 2008, c. I, s. 13-20.

Bahadır, Gürhan, *Antakya Haçlı Prensligi (1098-1112)*, Ankara, 2011.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara, 2000.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

Braver, Yuşa', *'Âlemü's-Salîbiyyîn*, (Arp. Çev. Kâsım Abde Kâsım-Muhammed Halife Hasan), Mısır, 1999.

Broquiere, Bertrandon De La, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), İstanbul, 2000.

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara, 2010.

Fahredden, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2003, s. 23-88.

Fehmi, Abdusselâm Abdulaziz, *Tarihu'd-Devleti'l-Mağoliyye fi İrân*, İskenderiye, 1981.

Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi İlâ Eyyâmi İbn Haldûn*, Beyrut, 1983.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005.

Ğuneym, İsmet, *el-Hamletü's-Salibiyye er-Râbi'a ve Mes'üliyyetü İnhirâfihâ Zidde'l-Kustantîniyye*, Kahire, 1982.

- el-Haddâd, Muhammed Hazma İsmail, *es-Sultânu'l-Mansûr Kalavun*, Kahire, 1998.
- Hamdi, Hâfız Ahmed, *ed-Devletü'l-Havâzemiyye ve'l-Mağol Gazvü Çinkîz Han li'l-'âlemi'l-İslâmi ve Âsârühü's-Siyâsiyye ve'd-Dîniyye ve'l-İktisâdiyye ve's-Sekâfiyye*, (Yrz.), (Trz.).
- Hasen, Üsame, *en-Nâsır Muhammed b. Kalavun*, Kahire, 1997.
- Hsu, Elisabeth, "The Experience of Wind in Early and Medieval Chinese Medicine", *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*, 2007, s. 117-114.
- İmrân, Mahmud Sa'id, *el-Mağol ve Avruba*, (Yrz.), (Trz.).
- İsa, Ahmed, *Tarihu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Kahire, 2011.
- Joinville, Jean De, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Ankara, 2002.
- Kanat, Cüneyt-Burçak, Devrim, *Sorularla Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2013.
- Kâsım, Kâsım Abde, *el-Hamletü's-Salîbiyyeti'l-Ûlâ Nusûs ve Vesâik Târihiyye*, Mısır, 2001.
- Kâsım, Kâsım Abde, *Mâhiyetü'l-Hurûbi's-Salîbiyye (el-Eydiolojiyye-ed-Devâfi'-en-Netâ'ic)*, Mısır, 1993.
- Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, İstanbul, 2001.
- Khafîpour, Hani, A Hospital in İlkhânid Iran: Toward a Socio-economic Reconstruction of the Rab'-i Rashidi, *Iranian Studies*, 45, 22 Dec. 2011, s. 97-117.
- Kırpık, Güray, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul, 2009.
- Kırpık, Güray, *Haçlılar (1095-1120)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Koca, Salim, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, Aralık, 2017, s. 31-80.
- Kofoğlu, Sait, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara, 2006.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Tarihi Başlangıcından Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, (Haz. Güray Kırpık), (Yrz.), (Trz.).
- el-Mansûrî, Beybers, Muhtârü'l-Ahbâr Târihü'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devletü'l-Memâlîk el-Bahriyye Hatta Senete 702 Hicriyye, (Thk. Abdulhamid Salih Hamdan), Kahire, 1993.
- Montay, Vinsân, "el-Arab ve'l-Fikri'l-İlmi", (Trc. Ekrem Fazıl), *Mecelletü'l-Mevrid*, Bağdad, 1977, Sayı: 4, Cilt: 6, s. 184-191.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul, 2001.
- Özgüdenli, Osman G., "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler, Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Esnaf ve ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002, *Bildiriler*, Birinci Cilt, İstanbul, 2003, s. 105-127.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006.

- Polat, İbrahim Ethem, “Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi”, *Artuklular*, (Editör: İbrahim Özcoşar), c. I, Mardin, 2008. s. 43-56.
- Rıda, Muhammed Said, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'ü's-Şâm ve'l-Cezîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd*, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 357-424.
- Rubruk, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Engin Ayan), İstanbul, 2001.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992.
- es-Sakkâr, Sâmi b. Hammâs, *İmâretü Erbil fî'l-Asri'l-Abhbâsî ve Müerrihuhâ İbnu'l-Müstevfi*, er-Riyâz, 1992.
- Smail, R. C., *Fenü'l-Harb 'İnde's-Salîbiyyîn fî'l-Karnî's-Sâni Aşer (1097-1193)*, (Arp. Çev. Muhammed Velîd el-Cellâd), Dımaşk, 1982.
- Smith, Jonathan Riley, *el-Hamletü's-Salîbiyye el-Ûlâ ve Fikreti'l-Hurûbi's-Salîbiyye*, (Arp. Çev. Muhammed Fethi eş-Şâ'ir), Mısır, 1999.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Deveri, (1220-1350)*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1987.
- Süleyman, Ahmed Abdulkerîm, *el-Mağol ve'l-Memâlik Hatta Nihâyeti Asri'z-Zâhir Beybers (H. 648-676/M. 1250-1277)*, Kahire, 1984.
- Şeker, Mehmet, “Selçuklu Vakfîyelerinde Sağlık Kurumları ve Sağlık Konusuna Genel Bakış”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 473-484.
- Şerif, M. M., *İslam Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, 1991.
- et-Tekritî, Mahmud Yâsîn Ahmed, *el-Eyyûbiyyûn fî Şimali's-Şâm ve'l-Cezîre*, Bağdad, 1981.
- Terzioğlu, Arslan, “Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri”, *Belleten*, Ankara, 1970, Say. 36, s. 123-138.
- Terzioğlu, Arslan, “Türklerin Orta Asya ve Hindistan'da Tesis Ettikleri Hastaneler”, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara-11-15 Ekim 1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, s. 803-813.
- Uludağ, Osman Şevket, “Tıp İlmi ve Osmanlı Türkleri”, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul: 20-25 Eylül 1937, *Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 705-734.
- Ünver, A. Süheyl, *Selçuk Tababaeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara, 1940.
- Yiğit, İsmail, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Memlûkler Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 90-97.
- Zabârof, Mihail, *es-Salîbiyyûn fî's-Sark*, (Arp. Çev. İlyas Şâhîn), Moskova, 1986-7.